

В. А. Осмолян
здобувач кафедри кримінального процесу
Київського національного університету
внутрішніх справ

УДК 343.132

ОЗНАЙОМЛЕННЯ УЧАСНИКІВ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА З МАТЕРІАЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

У статті ставиться питання про необхідність вдосконалення кримінально-процесуального законодавства України на підставі вивчення та порівняння тих процесів реформування, які відбуваються в сусідніх державах. Окремо досліджується питання ознайомлення учасників досудового слідства з матеріалами кримінальної справи, зокрема порівняльні аспекти реалізації даного права між потерпілим від злочину та обвинуваченим по справі, а також виносяться на розгляд пропозиції щодо інновації даної ланки питань у вітчизняному законодавстві.

В статті ставиться питання про необхідності совершенствования уголовно-процессуального законодательства Украины на основании изучения и сравнения процессов реформирования, которые происходят в соседних государствах. Отдельно исследуется вопрос ознакомления участников досудебного следствия с материалами уголовного дела, а именно: сравнительные аспекты реализации данного права между потерпевшим от преступления и обвиняемым по делу, а также выносятся на рассмотрение предложения относительно инновации данной цепи вопросов в отечественном законодательстве.

The article deals with the necessity of improvement the criminal remedial legislation of Ukraine in the context of studying and comparison of reforming processes occurring in neighbouring states. Besides the author examines the problem of familiarization of participants of prejudicial inquiry with the materials of criminal case especial comparative aspect of realization of the given right between victim and the accused. Moreover the author submits a proposal to innovate the list of problems studied within the system of native legislation.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, що визначає зміст і спрямованість її діяльності.

Загалом визнання та дотримання прав і свобод людини, їх належне забезпечення та надійний захист є виявом демократизації системи державної влади. Так, зокрема, у Загальній Декларації прав людини підкреслюється, що кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту. Конвенція про захист прав і основних свобод людини проголошує право обвинуваченого мати достатні можливості для підготовки свого захисту. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права містить принцип правового захисту людини, її прав і свобод.

Тому в умовах побудови демократичної, соціальної, правової держави актуальною для науки кримінального процесу і практики законотворення є проблема забезпечення ознайомлення учасників кримінального процесу з матеріалами кримінальної справи.

Проблема вдосконалення аспектів досудового провадження по кримінальних

справах та виконання своїх процесуальних функцій слідчим неодноразово була предметом дослідження наукових праць та публікацій видатних учених і практиків дореволюційного періоду: С. І. Вікторського, М. В. Духовського, А. Ф. Коні, Н. І. Люблінського, Н. Н. Полянського, Н. Н. Розина, В. К. Случевського, І. Я. Фойницького тощо. Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з особливостями процесуального положення учасників процесу в кримінальному судочинстві, зробили такі науковці, як: С. А. Альперт, В. П. Божьев, Л. В. Брусніцин, М. І. Гошовський, Л. Д. Кокорев, В. О. Коновалова, В. Т. Мальяренко, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, І. Л. Петрухін, В. М. Савицький, Ю. І. Стецовський, М. С. Строгович, С. А. Шейфер, В. П. Шибіко, В. Є. Юрченко, В. М. Юрчишин та інші.

Багато вчених торкалися проблеми гарантій реалізації учасниками процесу їхніх прав, особливо права потерпілого та обвинуваченого (Ю. В. Александров, Ю. П. Аленін, С. П. Зеленковський, Г. О. Мудьогін, М. І. Порубов та ін.).

Перш, ніж розглядати питання про реалізацію прав потерпілого на стадії досудового розслідування, а саме: ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, згадаємо, якими саме правами наділяє потерпілого законодавство України. Ст. 122 КПК України, що передбачає порядок роз'яснення прав потерпілому, вказує на те, що слідчий, визнавши особу потерпілою від злочину, роз'яснює їй її права, передбачені ст. 49 КПК України. А в ст. 49 КПК України зазначено, що потерпілий має право: давати показання у справі або відмовитись від давання показань; подавати докази; заявляти клопотання і відводи; знайомитися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення досудового слідства, а у справах, в яких досудове слідство не провадилося, — після призначення справи до судового розгляду; брати участь у судовому розгляді; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора та суду, а також подавати скарги на вирок або ухвалу суду та постанову судді, а за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки. У випадках, коли внаслідок злочину настала смерть потерпілого, брати участь у справі можуть його близькі родичі, яким закон надає права потерпілого (ч. 5 ст. 49 КПК України). Такими близькими родичами є: батьки, чоловік або дружина, діти, рідні брати, дід, бабуся, онуки (п. 11 ст. 32 КПК України). Зазначимо, що Кримінально-процесуальний кодекс Російської Федерації (п. 4 ст. 5) відносить до числа близьких родичів також усиновителів або всиновлених [1, с. 4]. До участі у справі допускаються не всі близькі родичі потерпілого, а один із них, про що особа, яка провадить розслідування, виносить постанову, а суд — ухвалу.

Право заявляти клопотання потерпілий може реалізувати на будь-якій стадії процесу, в тому числі і на етапі ознайомлення останнього з матеріалами кримінальної справи. Заявлені потерпілим клопотання розглядаються слідчим у добовий термін. Про результати їхнього розгляду потерпілий повинен бути своєчасно повідомлений.

Право на ознайомлення з кримінальною справою по закінченні досудового слідства реалізується пред'явленням слідчим потерпілому всіх матеріалів справи в підшитому і пронумерованому вигляді разом з речовими доказами. Про ознайомлення потерпілого із справою складається протокол, у якому вказуються всі зроблені ним заяви і клопотання.

В охороні прав особи, потерпілої від злочину, важливе місце під час розслідування посідає діяльність слідчого з додержання всіх процесуальних прав, що належать потерпілому. Це є дієвою гарантією захисту його інтересів.

Активність потерпілого під час слідства залежить насамперед від розуміння суті наданих йому законом прав. Тому за необхідності слід у доступній формі роз'яснити громадянину (з урахуванням його загальноосвітнього і культурного рівня, віку) значення таких термінів як цивільний позов, клопотання, відвід, докази тощо. На практиці нерідко роз'яснення прав приводиться формально, без необхідних пояснень, і зводиться до одержання підпису потерпілого на постанові про визнання його таким.

Знання потерпілим своїх прав дозволяє йому в конкретній ситуації здійснити вибір найбільш ефективних засобів для охорони порушених злочином інтересів. Однак потерпілі не знають прав, що наділив їх законодавець. Це свідчить про необхідність посилення правового виховання громадян, якісного роз'яснення потерпілому його прав і ролі в розкритті злочинів [9, с. 100].

Ми вважаємо за доцільне скласти для потерпілого "пам'ятку", де були б зазначені всі права та обов'язки, якими наділив його законодавець. Цю пам'ятку слід вручати потерпілому одночасно з ознайомленням його з постановою про визнання його потерпілим або вручати копію постанови з переліком прав та обов'язків. Тобто даний процес повинен бути аналогічним щодо роз'яснення права на захист підозрюваному чи обвинуваченому, через "протокол роз'яснення прав потерпілого" та вручення його у письмовій формі, а також надання такій особі копії постанови про порушення справи і "пам'ятки з його правами та обов'язками", де було б роз'яснено всі права даної

особи — учасника кримінального процесу, і ще раз зазначено та наголошено на обов'язковості ознайомлення з матеріалами кримінальної справи при закінченні досудового провадження по справі [5, с. 339].

Проте, необхідно мати на увазі, що надання потерпілому та його представникові відповідних прав — це лише одна проблема. Друга і, мабуть, важливіша, полягає в тому, що посадові особи, які ведуть кримінальний процес, зобов'язані точно і неухильно виконувати свої обов'язки щодо забезпечення прав і законних інтересів потерпілого незалежно від його активності.

Недосконалість кримінально-процесуального закону і в якійсь мірі недостатню увагу законодавця до постаті потерпілого можна виразно спостерігати на прикладі порівняння норм, що передбачають права потерпілого та обвинуваченого в чинному Кримінально-процесуальному кодексі України, складеному так, що обсяг прав потерпілого значно менший, ніж у обвинуваченого (підсудного) [6, с. 96].

Так, згідно з цим Кодексом, правам підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та засудженого присвячено більше 70 статей, а правам та обов'язкам потерпілого (він, на відміну від вищезгаданих учасників кримінально-процесуальної діяльності, несе також і обов'язки, виконання яких забезпечується під загрозою притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності) — близько 25 статей.

Складається враження, що, формулюючи положення про ознайомлення потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача з матеріалами справи (ст. 217 КПК України), законодавець не в інтересах потерпілого дотримався принципу процесуальної економії. Так, у цій нормі відсутня вказівка на обсяг матеріалів, з якими потерпілий має право ознайомитись. Водночас ст. 218 КПК України має таке необхідне уточнення. В ній зазначено, що обвинувачений знайомиться з усіма матеріалами справи.

Реалізація права потерпілого на ознайомлення з матеріалами закінченої кримінальної справи ставиться в залежність від наявності його письмового чи усного клопотання про бажання скористатися цим правом, обвинуваченому ж аналогічне право надається без якихось умов. Навіть більше, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами справи є обов'язком слідчого (ст. 220 КПК України прямо на це вказує); що ж до потерпілого, то такий момент взагалі відсутній, і це позбавляє його можливості в разі оскарження дій слідчого посилатися на невиконання вимог закону.

У ст. 221 КПК України спеціально обумовлено право обвинуваченого на заявлення клопотання про доповнення досудового слідства; особливо підкреслюється обов'язок слідчого по закінченню ознайомлення запитати обвинуваченого та його захисника, чи будуть вони клопотати про доповнення слідства і чим саме. Обвинуваченому також надається право виписувати зі справи необхідні відомості. Окремі положення ст. 218 КПК України знайшли свій розвиток і конкретизацію у ст.ст. 220, 221, 222 КПК України.

В. М. Савицький звернув увагу на те, що близькі за змістом норми закону, які стосуються прав потерпілого та обвинуваченого по закінченні розслідування, по-різному сформульовані термінологічно. Обвинуваченому слідчий оголошує про закінчення розслідування і пред'являє матеріали для ознайомлення. Потерпілому ж лише повідомляється про це, і він знайомиться з матеріалами справи [4, с. 211].

За змістом ст. 217 КПК України потерпілий має право знайомитися з матеріалами досудового слідства, якщо воно закінчене, а у справах, де воно не провадилось, має право знайомитися з матеріалами справи після направлення справи до суду.

На жаль, більшість із потерпілих не розуміють важливості реалізації цього права, і з матеріалами справи знайомляться лише деякі потерпілі. В інших випадках є протокол про виконання слідчим вимог, передбачених ст. 217 КПК України і пред'явлення потерпілому матеріалів справи для ознайомлення, в якому потерпілий робить запис про відмову в ознайомленні зі справою. Ще частіше трапляються копії повідомлень слідчих, надісланих потерпілим, у яких роз'яснюється право ознайомитися з матеріалами справи. Хоча у справах немає будь-яких даних про причини неявки потерпілих для ознайомлення з матеріалами справи (можливо, потерпілий не одержав повідомлення слідчого тощо), слідчі вважають на цьому вимоги ст. 217 КПК України виконаними.

Часом слідчий на першому та останньому допитах потерпілого фіксує в протоколі, що потерпілий не бажає знайомитися з матеріалами справи.

Поширення випадків, коли потерпілий не знайомиться з матеріалами справи, можна пояснити тим, що закон не гарантує йому здійснення цього права. Доцільно було б внести зміни до чинного законодавства стосовно обов'язку слідчого або суду не лише надіслати повідомлення про можливість ознайомлення з матеріалами справи, а й отримати і долучити до справи дані про те, чи бажає потерпілий реалізувати своє право.

Також найчастіше інтереси потерпілих зачіпаються в разі зупинення та закриття

кримінальних справ. Практика дає чимало прикладів, коли саме під час зупинення й закриття справ допускаються найгрубіші порушення прав людини, яка фактично постраждала від злочинного посягання. На це правильно вказує В. С. Юрченко, що зупинення провадження у справі з будь-яких підстав завжди торкається законних інтересів потерпілого [7, с. 37].

Тому особливого значення слід надати правам і законним інтересам у разі зупинення провадження у справі. Таке провадження може бути зупинене у трьох стадіях кримінального процесу: досудового слідства, попереднього розгляду справи суддею, судового розгляду. Перелік підстав для зупинення неоднаковий, більше всього їх у стадії досудового слідства. Ст. 206 КПК України передбачає такі підстави зупинення слідства: коли місцезнаходження обвинуваченого невідоме; коли психічне або інше тяжке захворювання обвинуваченого перешкоджає провадженню у справі; коли не встановлено особу, яка вчинила злочин та коли оскаржується постановою про порушення кримінальної справи.

Зупинення провадження з будь-якої підстави завжди стосується законних інтересів потерпілого. Потерпілий здебільшого зацікавлений у тому, щоб особу, від дій якої він постраждав, було встановлено, притягнуто до кримінальної відповідальності, щоб вона зазнала заслуженого покарання. Тому для потерпілого важливо знати, чи справді є підстави для зупинення провадження у справі, чи було вжито всіх заходів для встановлення особи, що підлягає притягненню як обвинувачений, до розшуку обвинуваченого.

На жаль, на практиці трапляються випадки, коли законні інтереси потерпілого залишаються незахищеними, особливо у нерозкритих злочинах. Навряд чи можна погодитися з тим, що громадянин, який безпосередньо постраждав від злочину, майже повністю позбавлений процесуальних прав у разі зупинення провадження у кримінальній справі. На нашу думку, права потерпілого та його представника, у разі зупинення провадження у справі, слід розширити.

Насамперед потерпілий та його представник повинні знати про зупинення провадження у справі. Як повноправний учасник процесу, зацікавлений у тому, щоб кримінальну справу було доведено до кінця, потерпілий не може перебувати в невідомості щодо перебігу справи. Це ж правило стосується і його представника, який повинен охороняти законні інтереси потерпілого. Тому необхідно передбачити в законі обов'язок органу дізнання, слідчого, судді та суду повідомити потерпілого і його представника про зупинення провадження у справі протягом доби. У повідомленні мають бути викладені підстави та мотиви зупинення провадження у справі. Питання про те, яким чином повідомляти, має вирішуватись у кожному конкретному випадку. Це може бути виклик потерпілого до слідчого чи письмове повідомлення поштою. Однак у кримінальній справі обов'язково завжди повинні бути дані, що підтверджують факт повідомлення.

Крім того, потерпілий і його представник повинні мати право на ознайомлення з матеріалами, що є підставою для зупинення провадження у справі. Особливо це стосується п. п. 1 і 3 ст. 206 КПК України. Ознайомлення з такими матеріалами дозволить їм упевнитись у правильності винесеного рішення: чи існують підстави для зупинення, зазначені в законі; чи вжито всіх необхідних заходів до встановлення особи, що вчинила злочин; чи додержано строків, по закінченні яких допускається зупинення, та ін. У разі незгоди потерпілого із зупиненням провадження він та його представник після ознайомлення з матеріалами справи зможуть більш обґрунтовано викласти це у скарзі.

Доречно навести таке порівняння. З моменту закінчення досудового слідства в будь-якій його формі, в тому числі й через закриття кримінальної справи, потерпілий та його представник мають право знайомитися з усіма матеріалами справи. З матеріалами зупиненого провадження їм знайомитись не дозволено, хоча провадження у зупиненій справі інколи може бути й закрито, наприклад, за закінченням строку давності. Однак у цьому випадку знайомитися з матеріалами справи потерпілому та його представникові вже немає сенсу.

Зрештою, потерпілий та його представник повинні мати право оскаржити постанову (ухвалу) про зупинення провадження, оскільки зупиненням зачіпаються законні інтереси потерпілого.

Не можна не погодитися з В. Д. Ломовським, який пише, що в разі зупинення провадження в справі не виконуються завдання кримінального судочинства, залишаються без задоволення права та законні інтереси потерпілого і цивільного позивача. Право на оскарження постанов органів розслідування в зупинених справах — це практична необхідність, спрямована на підвищення відповідальності цих органів за розкриття злочинів, за розшук обвинувачених [4, с. 123].

Тому вважаємо за доцільне встановити строк, упродовж якого допускається оскарження таких постанов. Він повинен бути таким же, як і в разі закриття кримінальної справи (тобто семиденний строк від дня одержання письмового повідомлення або копії постанови про зупинення).

Залишається невирішеним питання, чи потрібно знайомити потерпілого з матеріалами кримінальної справи, що закриті, чи лише вручати йому копію постанови про закриття справи. У ч. 3 ст. 214 КПК України вказано, що потерпілому й цивільному позивачеві надсилається письмове повідомлення із зазначенням підстав закриття справи або копія постанови про закриття. Ми підтримуємо думку тих процесуалістів, які вважають, що в разі закриття справи слід знайомити потерпілого з матеріалами справи, бо йому важливо знати не лише підстави закриття справи, а й докази, на яких вони базуються.

Слід зазначити, що чинне законодавство не передбачає права потерпілого на ознайомлення з матеріалами справи в разі, якщо справу закрито або зупинено. Це істотно обмежує права потерпілого, нерідко слідчі та органи дізнання виносять необґрунтовані, невірні рішення, а потерпілий не має можливості оскаржити їх, оскільки не ознайомився з матеріалами справи.

Зокрема Н. П. Сильчева зазначає, що в разі закриття справи потерпілого доцільно знайомити з постановою про закриття і вручити на його прохання копію цієї постанови. Це позбавить органи розслідування необхідності направляти потерпілому (в разі вимоги останнього) листа з викладенням підстав закриття кримінальної справи [8, с. 154]. З метою забезпечення захисту інтересів потерпілих від злочинів, вважаємо за необхідне передбачити в законі право потерпілого знайомитися з матеріалами слідства чи дізнання в разі винесення рішення про закриття провадження у справі або зупинення розслідування справи. Це підвищило б відповідальність слідчих і працівників органів дізнання, сприяло б зменшенню кількості необґрунтованих, незаконних рішень.

Дискусійним у юридичній літературі є питання про вручення потерпілому копії обвинувального висновку. Підтримуємо думку Н. П. Сильчевої про позитивне вирішення цього питання [8, с. 155]. Адже, прочитавши копію обвинувального висновку, потерпілий зможе ретельно продумати всі обставини, що в ньому викладені, можливо, згадає якісь деталі, пропущені ним під час давання показань, зробить необхідні виписки та більш детально і обґрунтовано підготується до участі в судовому розгляді кримінальної справи.

Тому вважаємо за необхідне в КПК передбачити право потерпілого за його клопотанням одержувати копію обвинувального висновку, а в чинний КПК внести доповнення про те, що прокурор за клопотанням потерпілого чи його представника повинен вручити їм копію обвинувального висновку.

На підставі ч. 3 ст. 19 КПК України слідчі та судові документи в перекладі рідною чи іншою мовою вручаються лише обвинуваченому. Закон не передбачає права потерпілого одержувати слідчі або судові документи в перекладі рідною чи іншою мовою, якою він володіє. Слід погодитися з Л. В. Батишцевою, яка вважає, що з метою послідовного проведення принципу національної мови судочинства таке право слід надати і потерпілому, реалізовувати його на всіх етапах досудового слідства та зокрема на етапі надання матеріалів кримінальної справи для ознайомлення.

Потерпілий як учасник процесу має не тільки права, а й обов'язки. Він повинен дотримуватись усіх вимог кримінально-процесуального закону. Отже, держава, виходячи з інтересів правосуддя, зобов'язує потерпілого, незалежно від його бажання, здійснювати ті чи інші дії з метою встановлення істини у справі.

Тому, підводячи підсумок, було б доречним внести зміни до КПК України, які б стосувалися вищеперерахованих аспектів реалізації прав потерпілої особи чи його представника на етапі ознайомлення останніх з матеріалами кримінальної справи, а саме: нами пропонується ч. 3 ст. 49 КПК України (норму нового КПК України, що визначає статус потерпілого) доповнити таким чином: "Потерпілий має право: знайомитись з матеріалами, на підставі яких було винесено рішення про відмову в порушенні справи; знайомитися з матеріалами зупиненої кримінальної справи; знайомитися по закінченні досудового розслідування з усіма матеріалами завершеної розслідуванням кримінальної справи, виписувати з кримінальної справи будь-які дані й у будь-якому обсязі, знімати копії з матеріалів кримінальної справи, у тому числі за допомогою технічних засобів".

Список використаних джерел

1. Уголовно-процесуальный кодекс РФ [Текст]. — М. : ОМЕГА-Л, 2005. — 600 с.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. [Текст] // ВВР. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131

3. Кримінально-процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар [Текст]. — К. : А. С. К., 2002. — 1056 с. — (“Нормативні документи та коментарі”).
4. *Присяжнюк, Т.* Інститут потерпілого у кримінальному праві України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Присяжнюк Тамара Іванівна ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2006. — 212 с.
5. *Присяжнюк, Т.* Вдосконалення інституту потерпілого в системі кримінального права України [Текст] / Т. Присяжнюк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали XI регіональної наук.-практ. конференції. — Львів, 2005. — С. 339–341.
6. *Присяжнюк, Т.* Потерпілий в кримінальному праві України: окремі питання [Текст] / Т. Присяжнюк // Право України. — 2004. — № 10. — С. 95–97.
7. *Присяжнюк, Т. І.* Правовий статус потерпілого: проблеми та перспективи [Текст] / Т. І. Присяжнюк // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 8. — С. 36–38.
8. *Сенаторов, М. В.* Потерпілий від злочину в кримінальному праві [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Сенаторов Микита Валерійович. — Х., 2005. — 215 с.
9. *Шаповалова, Л. І.* Возмещение потерпевшему вреда, причиненного преступлением, как способ обеспечения его прав и законных интересов [Текст] / Л. І. Шаповалова // Конституційні гарантії захисту людини в сфері правоохоронної діяльності : матеріали науково-практичної конференції (24–25 вересня 1999 р.). — Дніпропетровськ : Дніпропетровський юридичний інститут МВС України, 1999. — С. 308–313.

*Рекомендовано до друку кафедрою кримінального процесу
Київського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 5 від 24 грудня 2009 року)*

Надійшла до редакції 02.02.2010

